

УДК 37(477.82-25)(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.02>

СПЕЦИФІКА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ЛУЦЬКУ XVI СТ.

Бортнікова Алла,

доктор політичних наук,

кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8132-1935

У статті здійснено аналіз правових відносин населення Луцька. Акцентовано увагу на тому, що Луцьк отримав магдебурзьке право в 1432 р. за привілеєм Владислава Ягайла. Тоді в правовому відношенні Луцьк і Луцька земля становили неподільне ціле. Місто й замок були частинами єдиного соціального організму. Привілей 1497 р. підтвердив Луцьку «право тевтонське, яке називається магдебурзьким», а жителі міста перейшли під юрисдикцію міського уряду (війта й райців). У такий спосіб місто й замок перетворилися на дві самостійні юридичні одиниці.

Показано специфіку складної соціокультурної структури населення міста, що вимагала правової регламентації і відбивалася на порядку управління містом, його структурі, функціях, характері зв'язків з інститутами державної та місцевої влади.

Правовий статус Луцька та інших волинських міст у складі Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського визначали сфери земського (великокнязівського), патримоніального (князів, панів, зем'ян-шляхти), магдебурзького (міського) права. Поряд з ними діяли системи права етноконфесійних громад татар, вірмен, євреїв, караїмів та інших зі своєю юрисдикцією.

Засвідчено, що наявність у місті різних систем права негативно відбивалася на розвитку економіки, поповненні скарбниці міста, оскільки основний тягар податків покладався на міщан Луцька, зокрема й магдебурзької юрисдикції. Доведено, що наявність різних систем права й існування т. зв. юридик значно вплинула на характер соціальних відносин у Луцьку, що призводило до нерівноправних відносин між окремими групами населення. Луцькі міщани, користуючись перевагами магдебурзького права, потерпали від конкуренції з боку землевласників, які господарювали на прилеглих до міста територіях, а також від жителів численних юридик, що порушували права міщан. Доти жителі юридик, зокрема й замкової, проживаючи на території міста, часто не виконували загальноміських повинностей.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Волинь, Луцьк, місто, право, юридика, етнокультурна спільнота.

Bortnikova Alla. Specificity of legal relations in Lutsk in the 16th century

The legal relations of the population of Lutsk has been analysed in the article. The attention has been focused on the fact that Lutsk received Magdeburg law in 1432 under the privilege of Władysław Jagailo. At that time, Lutsk and the Lutsk land were legally an indivisible whole. The city and the castle were parts of a single social organism. The privilege of 1497 confirmed Lutsk's "Teutonic law, which is called Magdeburg law", and the city's residents came under the jurisdiction of the city government (voit and councilors). In this way, the city and the castle turned into two independent legal entities.

The specificity of the complex socio-cultural structure of the city's population, which required legal regulation and affected the order of city management, its structure, functions, and the nature of relations with state and local government institutions has been shown.

The legal status of Lutsk and other Volyn cities within the Grand Duchy of Lithuania, Rus, and Zhemaitia was determined by the spheres of Zemstvo (Grand Duchy), patrimonial (princes, lords, landed gentry), and Magdeburg (city) law. Along with them, the legal systems of ethno-confessional communities of Tatars, Armenians, Jews, Karaites, etc. operated with its jurisdiction.

It has been proven that the presence of various legal systems in the city had a negative impact on the development of the economy and replenishment of the city's coffers, since the main burden of taxes rested on the townspeople of Lutsk, in particular, the Magdeburg jurisdiction. It has been proved that the presence of different systems of law and the existence of the so-called jurydykas significantly influenced the nature of social relations in Lutsk, which led to unequal relations between individual population groups. The burghers of Lutsk, enjoying the advantages of Magdeburg law, suffered from competition from landowners who farmed on the territories adjacent to the city, as well as from the residents of numerous jurydykas, which violated the rights of the burghers. In addition, the residents of jurydykas, including those of the castle, living on the territory of the city, often did not perform city-wide duties.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Volyn, Lutsk, city, law, jurydyka, ethno-cultural community.

Вступ. Місто, як правило, було адміністративним і культурним центром відповідної території, осередком торгової і промислової діяльності. На його території діяли господарські суб'єкти різного підпорядкування, відповідно, жителі міст відрізнялися не лише за сферою професійних занять, обсягом прав:

міське населення визначала складна соціокультурна структура. Усе це вимагало відповідної правової регламентації та безпосередньо відбивалося на порядку міського управління, його структурі, функціях, характері зв'язків з інститутами державної влади. Міста були важливим джерелом надходжень до скарбниці держави, а тому постійно перебували в центрі уваги центральної і регіональної влад, які намагалися в різний спосіб сприяти соціально-економічному піднесенню міст.

Формування системи урядування в містах Волині в складі Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського (далі – ВКЛ) відбувалося в умовах глибоких структурних зрушень: спостерігався розвиток ремісництва, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, активізувалися товарно-грошові відносини, що, зі свого боку, сприяло розвитку вільного підприємництва. Ліквідація удільних князівств у ВКЛ супроводжувалася піднесенням міст як центрів соціально-економічного й політичного життя. Інтерес з огляду на це викликають питання складу й соціально-правових відносин населення міста Луцька, що безпосередньо залежало від специфіки його управління.

Аналіз джерел дослідження. Дослідження правового стану населення міст Волині, пізнього середньовіччя та раннього нового часу забезпечено писемними джерелами вкрай нерівномірно: значну їх частину втрачено, іншу – збережено в копіях пізніших часів, як це має місце з матеріалами Литовської метрики [1, с. 38–45]. Щоб з'ясувати суспільно-політичні, економічні та правові відносини між різними верствами населення Волині й, зокрема Луцька, у статті використано Книгу ревізії українських замків 1545 р. Джерело підготовлено й опубліковано В. М. Кравченко [2].

Велике значення для вивчення земель України, особливо до 1569 р., коли Русь, Волинь і Поділля входили до ВКЛ, має Луцька замкова книга 1560–1561 рр., підготовлена до публікації і видана В. М. Мойсієнко та В. В. Поліщуком [3]. Як слушно вважає один із публікаторів луцької замкової книги В. В. Поліщук, значення книг представників великокнязівської адміністрації – маршалків, старост, воевод, намісників і державців не поступається за значенням Литовської метрики. Видання книги створює величезні можливості для дослідників її тексту, особливо для вивчення різних сфер суспільного, економічного, соціального життя Луцька. Книга потребує спеціального археографічного аналізу щодо складу записів, класифікації схем актів, проблематики вміщеної інформації тощо. У статті використано її матеріали стосовно обраного для вивчення питання складу населення Луцька та його правового підпорядкування. Такими за формою є записи: заяви, заяви-скарги, свідчення без заяв потерпілої сторони, свідчення стосовно різного виду шляхетських конфліктів та ін.

Мета статті – визначити правовий статус окремих груп населення Луцька XVI ст. в контексті соціальної взаємодії.

Правовий статус волинських міст у складі ВКЛ визначали сфери земського (великокнязівського), патримоніального (князів, панів, зем'ян-шляхти), магдебурзького (міського) права. Поряд з ними діяли системи права етноконфесійних громад татар, вірмен, євреїв, караїмів та ін. зі своєю юрисдикцією. Власну юрисдикцію мали також князівські міста. Таким, наприклад, було Дубно «место его млсти кнжеского» знаменитого князя К. К. Острозького. Тут діяли війт, присяжні радці, двох із яких у 1561 р. відправлено до митника ВКЛ І. О. Борзобагатого для звільнення від мита одного з дубенських міщан. Місія успіху не мала. Один із радців загинув з милості матері Борзобагатого [3, № 55, с. 201].

У містах Волині жили представники різних етнокультурних та етносоціальних спільнот: руси (майбутні українці і білоруси), поляки, тевтони (німці), євреї, караїми, вірмени, татари. У великокнязівському Луцьку, самостійну юрисдикцію мали общини євреїв і вірмен. Поряд з ними в містах проживали іноземці. Як визнавав кн. Марк Сокольський 1561 р., причиною відмови ув'язання, «чоловеку заграничному и тут у Великомъ Князтве Литовскомъ не оселому... права звести не могу», тобто такі люди не підлягали підпорядкуванню жодному з місцевих прав [3, № 5, с. 153]. Характер управління в волинських містах залежав від їх політичної значущості, географічного розташування, близькості торгових шляхів, соціального й етноконфесійного складу населення та ін.

Більшість населення міста в XVI ст. становила православна спільнота. На території Луцького повіту разом з православними доволі осіло проживали католики. Вони активно співпрацювали з представниками місцевої єврейської общини. Так, церква «столечная луцкая», підпорядкована луцьким владикам, володіла маєтком «Немецкое поблизу Луцка», який понад 20 років «держал» служебник князя К. К. Острозького Василь Пархомович [3, № 208, с. 339–340]. Утім, взаємини різновірців далеко не завжди були безхмарними. Підданий «его королевское млсти» Януш Левонович «жид места Луцкого» з двома братами відправилися по пиво до «аптекарки», раптово й зненацька зазнали нападу від каплана Луцького замкового костелу Петра, який перебував там [3, № 215, с. 344].

До запровадження магдебурзького права Луцьк і Луцька земля в правовому відношенні становили неподільне ціле. Місто й замок користувалися місцевим (волинським) правом і були частинами єдиного

соціального організму. У Луцьку жили представники різних соціальних груп, зокрема князі, пани, духовенство та ін. Духовні й світські феодалі володіли нерухомим майном на території міста й значна частина його населення була їх підвладними. Тому надаючи великокнязівським містам Луцьку, Володимирі, Кременцю та ін. магдебурзьке право, верховна влада намагалася провести лінії поділу та окреслити категорії жителів, які входили до складу міщанської спільноти. Привілеєм Владислава Ягайла на магдебурзьке право Луцьку (1432) верховна влада визначила категорії населення, які підлягали юрисдикції цього права: «прелатам, боярам, воїнам і шляхтичам цієї луцької землі, як належним святої римської церкви, так і східної, або церкви грецького обряду, даруємо й щедро обдаровуємо, усі права, вольності й милості, які мають і якими користуються прелати, бояри та шляхта нашого Польського королівства» [4, с. 15].

Привілей 1497 р. Луцьку за традицією підтвердних привілеїв містам ВКЛ, щоб «покращити стан нашого міста Луцька», указав на заміну раніше чинних правових норм на магдебурзькі: «замість руського або волинського, або якогось іншого права, яке вони мали раніше, надаємо їм на вічні часи право тевтонське, яке називається магдебурзьким» [4, с. 17]. Привілей 1497 р. зобов'язав усіх мешканців міста «разом і кожного окремо» за посередництвом цього права «без жодного винятку, в усьому, що постановляє право, підкорятися війту й райцям» та нинішнім і прийдешнім. Усі жителі Луцька перебували під юрисдикцією міського уряду (згодом магістрату), їх судили згідно з нормами магдебурзького права. У такий спосіб місто й замок перетворилися на дві самостійні юридичні одиниці.

З огляду на те, що значення торгівлі й промисловості із часом почали зростати, а землеробства зменшуватися, мали місце конфлікти між землевласниками, з одного боку, і міськими верствами населення – з іншого. Це суперництво перейшло в площину боротьби земського права з міським. Вияв цієї загальноєвропейської тенденції спостерігався й на Волині.

Ситуацію ускладнювало те, що значна частина населення волинських міст проживала в адміністративно відокремлених частинах міст чи передмість, що перебували під владою власників земель і маєтностей, церков або монастирів і на їх жителів не поширювалася судова й адміністративна влада міського самоврядування. Жителі цих територій володіли землями, маєтностями, мали власну юрисдикцію, не підпорядковану цьому праву. Власники церковних юридик та монастирів намагалися розширити свої землі за рахунок міських. Це викликало протести з боку міщан та адміністрації міста [3, с. 385, 434–436] Матеріали ревізії Луцького та Володимирського замків 1545 р. засвідчують наявність у Луцьку близько 40 й у Володимирі понад 20 юридик [2, с. 169–170].

У великокнязівському Луцьку розташовано господарський замок із власною юрисдикцією. Управління та судочинство в т. зв. замковій юридикції над осілим населенням виконував замковий уряд, на чолі якого стояв намісник або староста. Наявність у місті різних систем права негативно відбивалося на розвитку економіки, поповненні скарбниці міста, оскільки основний тягар податків покладався на міщан Луцька, зокрема й магдебурзької юрисдикції. До того ж конкуренція з боку торговельно-ремісничого населення юридик надавала відчутних збитків інтересам більшості жителів міста. За висновками Я. Д. Ісаєвича, утворення юридик «скоротило сферу діяльності міського самоврядування, підірвало політичну силу міста» [5, с. 165–166].

Як правило, князі, пани, шляхта і зем'яни, що проживали в місті, не підлягали юрисдикції органів міського самоврядування, оскільки мали відповідні пільги від великокнязівської влади. Наприклад, привілей 1508 р. Волинській землі звільнив людей церковних, князівських, панських і зем'янських від виконання замкової повинності в Луцьку, а також від відбування ними господарських служб, данин і повинностей: «к дворомь нашымь орати и жати, и сена косити... то имь отпустил» [6, № 362, р. 280].

Населення юридик не мали податкового навантаження та інших зобов'язань щодо забезпечення життєдіяльності міста. І, навпаки, ці зобов'язання перекладали на міщан міської юрисдикції. Так, у вересні 1524 р. дозвіл великого князя «до воли господарской» отримали Василь і Михайло Семашковичі на будинки в Луцьку та «визволенье от всяких платов и подвод того дому» [7, № 388, р. 325–326].

Такий стан справ підтверджують і матеріали ревізії Луцького замку 1545 р. Виявилось, що місцеві князі, пани-шляхта і зем'яни Луцького повіту, загальна кількість яких становила 42 особи, мали свої «двори» в Луцьку й не виконували міських повинностей [2, с. 158, 169]. Зокрема, луцькі міщани скаржилися й на пані Дахновую Васильовичеву про те, що вона до свого фільварку забрала багато господарської та міської землі; її двір стоїть на міській землі, де проживають близько двадцяти п'яти людей, які утримують корчми, м'ясні ятки й торги, що призводить «ку великою шкоде и переказе места гсподарського» [2, с. 173]. За ревізією Луцького замку 1552 р., на території міста розташовувалися князівські, панські, зем'янські, церковні двори й маєтності, жителі яких не виконували міських повинностей. Серед них – два двори пана Петра Семашка, двір і міський пляц пані Дахнової, двір владичого боярина Ждана Смолевича, двір служебника князя Чарторийського, двір «попа Троєцького» та інших.

Отже, на той час загальна кількість таких володінь у місті становила понад 50 юридик, тобто їх кількість щороку зростала [8, с. 174–175].

Свідченням наявності земського шляхетського права й підпорядкування його замковому урядові в Луцьку є привілей на звільнення королівського двірського Василя Коляди від присуду міської влади в 1568 р. Коляда, його дружина, діти й нащадки «с того плацу и дому... не мають и не будутъ повины николи и ни въ которыхъ речахъ передъ врядомъ местскимъ, то есть: войтомъ, бурмистромъ и райцами оного места Луцкого становити и никому въ отказе быти, и усправедливатися, одно передъ замковимъ врядомъ тамошнимъ, и то не инимъ, толко земскимъ, шляхетским правомъ» [8, с. 63–64]. Тут ідеться про правову норму, закріплену Статутом ВКЛ 1566 р., що регламентувала порядок судочинства між міщанами й шляхтою (розд. IV, арт. 47). Принципово важливим було те, що державного урядника звільняли від усіх видів податків: «податковъ жадныхъ, которые бы до скарбу нашего и на врьдъ замковый и месткий зъ того пляцу и дому приходили, не будетъ повинень давати» [8, с. 64].

У Луцьку існували численні володіння церков та монастирів. Свідченням того є проживання на міській території духовних осіб та їх підлеглих, на яких скаржилися луцькі міщани ревізорам Луцького замку 1545 р. на те, що вони, маючи свої доми на міській території, не виконують міських повинностей. Серед них – архімандрит Жидичинський Макарій, владика Володимирський і Берестейський Геннадій, «плебан луцький» та ін. [2, с. 169]. Свої юридики в Луцьку мали Луцький костел Св. Марії та Жидичинський монастир. Монастирське подвір'я розташоване «на улицы Жидивскои в паркане, в куте от Стыра» [3, № 307, с. 436–437].

У серпні 1561 р. виник конфлікт між орендарем луцьких корчем і солодовень, господарським митником Єськом Шломичем і Луцьким костелом Св. Марії щодо незаконного варіння пива й меду. Із цього запису видно, що в Луцьку існували корчми, які перебували під присудом луцького біскупа, а не міської влади [3, № 261, с. 385]. Була в місті і юридика костелу Св. Якуба. Запис жовтня 1561 р. засвідчував факт оренди луцьким лентвійтом Василем Григоревичем «дому», розташованого на ґрунті замкового костелу Св. Якуба, у чернчгородського державці Фронца Фальчевського та піддячого Луцького великого костелу Томаша Хоєнського й ксьондза Яна Залеського. Орендований лейтвійтом будинок розташовано з одного боку між будинком п. Михайла Сло-Малинського, з іншого – будинком луцького міщанина Федька Блазниковича. Луцький лентвійт мав зобов'язання сплачувати Ф. Фальчевському щорічно орендної плати по два золоті червоні, а на костел Св. Якуба «на вино» 12 грошей литовських [3, № 318, с. 446]. На Городенському вальному сеймі 1568 р. луцький староста вказав на безгосподарність духовних осіб, що загрожувала обороні замку й міста. Ішлося про руйнування млинів на р. Стир, належних луцькому біскупству, у край необхідних замку й місту Луцьку «часу, небезпечного от неприятеля» [9, с. 487].

Отже, на характер соціальних відносин у Луцьку значний вплив здійснювала наявність різних систем права й існування т. зв. юридик, що призводило до нерівноправних відносин між окремими групами населення. Луцькі міщани, користуючись перевагами магдебурзького права, потерпали від конкуренції з боку землевласників, які господарювали на прилеглих до міста територіях, а також від жителів численних приватних юридично відокремлених общин, що порушували права міщан. Доти жителі численних юридик, зокрема й замкової, проживаючи на території міста, часто не виконували загальноміських повинностей. Такий характер правових відносин зумовлено становим поділом суспільства та існуванням там патримоніальних відносин, відсутністю повноцінного місцевого самоврядування тощо.

Література:

1. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 372 с.
2. Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. М. Кравченко. Київ, 2005. 596 с.
3. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот / підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
4. Бортнікова А. В. Грамоти на Магдебурзьке право місту Луцьку XV–XVI ст. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2010. Т. 11. С. 3–21.
5. Ісаєвич Я. Д. Город Дрогобич в XVI–XVIII вв. *Города феодальной России* : сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. Москва : Наука, 1966. С. 160–167.
6. Lietuvos Metrika (1499–1514). Kn. Nr. 8 : Užrašymų knyga 8 / parengė A. Balulis. R. Firkovičius, D. Antonavičius. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. 708 p.
7. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 2001. 856 p.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. V. Т. 1. *Акты о городах (1432–1798)*. Киев : Университет. тип., 1869. 636 с.
9. Документы Московского архива министерства юстиции. Т. I. Москва: Тов. тип. А. И. Мамонтова, 1897. 569 с.